

ТРАДЫЦЫЙНАЯ ЁНУТРЫСЯМЕЙНАЯ АБРАДАВАЯ САЦЫЯЛІЗАЦЫЯ ДЗЯЦЕЙ У БЕЛАРУСКІХ СЯЛЯН У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХІХ – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХХ СТ.

Якубінская А. Дз.,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Сацыялізацыя дзяцей у беларускіх сялян адбывалася ў межах сям’і праз ўдзел дзяцей у сямейнай абраднасці. Традыцыйная сямейная абраднасць беларусаў складалася з радзінных, пераходных, вясельных і пахавальных абрадаў.

На першым годзе жыцця дзіцяці спосабы і сродкі забеспячэння здароўя дзяцей шчыльна перапляталася з радзіннымі абрадамі, сярод якіх важнейшая роля ў сацыялізацыі дзіцяці надавалася абрадам пасляродавага цыкла. Радзінныя абрады ўяўлялі сабой комплекс адпаведных рытуальных дзеянняў, якім спадарожнічалі фальклорныя формы. Наогул, рытуал выконваў функцыю сацыялізацыі індывіда, якая мела дысцыплінуючы, падрыхтоўчы характар [4, с. 31]. Рытуалізацыя неабходных пасляродавых гігіенічных дзеянняў садзейнічала таму, што дзіця з моманту нараджэння пачынала ўспрымаць этнаспецыфіку традыцыйнай культуры [10, с. 52]. Таму мэтазгодна разглядаць абрады пасляродавага цыкла як першы этап сацыялізацыі. Немаўля павінна было прайсці шэраг рытуалаў, асноўная мэта якіх - “ператварыць” яго ў чалавека [4, с. 41]. Сістэма абрадаў пасляродавага цыкла з удзелам дзяцей складалася з такіх абрадаў, як “радзіны”, “адведзіны”, “хрэсьбіны”, “мураванкі”, “пастрыжыны”. Усе іх дзеянні былі накіраваны не толькі на прыстасаванне дзіцяці да здаровага ладу жыцця і стварэнне неабходных умоў для гэтага, але і на ўключэнне дзіцяці ў культурнае асяроддзе сям’і і сялянскай грамады.

Увогуле, абрады пасляродавага цыклу можна назваць шляхам дзіцяці да “ачалавечвання”. У другой палове ХІХ – першай палове ХХ стагоддзяў у сялянскім асяроддзі перавага аддавалася нараджэнню сыноў. Гэта было звязана з сацыяльна-эканамічнымі прычынамі. Так, атрыманне сынам ў спадчыну бацькоўскай зямлі і гаспадаркі садзейнічала росту дабрабыту ўсёй сям’і. І наадварот, дачка звычайна пакідала бацькоўскую сям’ю і пераходзіла жыць да мужа, пры гэтым забіраючы з сабой пэўную долю. Аб гэтым

сведчыць і той факт, што, напрыклад, у Магілёўскай губерні дзіця мужчынскага полу да хрышчэння называлі “багданькай” [1, с. 111]. Напэўна, назва ўтварылася ад выразу: “Бог даў” і падкрэслівала, паводле веры сялян, надзвычайную прыхільнасць Бога да бацькоў, у якіх нараджаўся сын. У Віцебскай губерні дзяўчынку называлі “чаропкай” [2, с. 5]. На Віцебшчыне зафіксавана адпаведная прымаўка: “мужчынка родзіцца на камешку, а дзяўчынка на чаропцы” [14, с. 2].

Першым этапам на шляху да “ачалавечвання” можна лічыць абрад радзін, які пачынаўся з абразання пупавіны. Пупавіну хлопчыка абразалі на дубовай калодзе, каб ён быў моцным, на тапарышчы, каб добра сек дровы, на кнізе, каб быў граматым, а пупавіну дзяўчынкі – на альховай калодзе, праніку, верацяне, каб яна была “ахвоча”, як адзначае М.Я. Нікіфароўскі, да жаночых відаў работы [13, с. 13]. Сямейная традыцыя звязвала пупавіну і з інтэлектам дзіцяці: у пяці-шасцігадовым узросце ў некаторых мясцовасцях Беларусі дзецям прапаноўвалі развязаць пупочны вузел ва ўзросце шасці – васьмі год, што сімвалізавала развязанне розуму [12, с. 46]. Рытуал абразання пупавіны акрэсліваў сацыяльную накіраванасць асобы дзіцяці, а таксама маркіраваў пераход да новага перыяду дзяцінства і адзначаў з’яўленне розуму ў “блазнаў” [17, с. 74].

Наступным важным этапам лічылася ачышчальная гігіенічная працэдура – абмыванне дзіцяці. Як усялякае першае дзеянне, першае купанне, на думку беларусаў, аказвала вялікі ўплыў на лёс і долю дзіцяці. Т.І. Кухаронак адзначае агульнабеларускі характар звычай класці ў ваду хлеб або зерне, якія з’яўляліся сімваламі сям’і і дабрабыту [11, с. 34]. Ваду пасля першага купання вылівалі ў хляве, каб вяліся свінні. Ёсць сведчанні, што ў некаторых мясцовасцях ваду вылівалі на вугал хаты, пад печ ці на ганак. Магчыма, выліванне вады пад печ сведчыць аб сімвалічным развітанні дзіцяці з “тым светам” [17, с. 75]. Раўнянне і праўленне цела мела шырокую распаўсюджанасць ва ўсходнеславянскіх народаў і адбывалася наступным чынам: размыўшы немаўля цёплай вадой, бабка клала яго на спінку і сцягвала ўперад накрыж пальчыкі ног да лакцей, потым паварочвала і сцягвала таксама пальчыкі рук з ножкамі, потым клала яго на далонь сярэдняй цела, каб галава, ручкі і ножкі звісалі і трасла некалькі разоў [15, с. 142]. Галаву павітуха сцісквала

ў двух супрацьлеглых накірунках: з боку макушкі і падбародка і з боку ілба і патыліцы, абціскала нос дзіцяці, каб ён быў прыгожай формы [15, с. 141]. У другой палове XIX – пачатку XX стст. у Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай губернях было распаўсюджана праўленне формы чэрапа немаўляці (ідэальнай лічылася круглая форма) пры дапамозе галаўных павязак, якія накладвала павітуха: хусткай звязваўся альбо лоб з патыліцай, альбо цемя з падбародкам на 2-3 дні да хрэсьбінаў [15, с. 156]. Працэс апранання дзіцяці завяршаў комплекс абраду радзін. Бабка-павітуха загортвала дзіця ў старую матчыну або бацькаву вопратку. Старыя рэчы бацькоў нясуць ідэю пераемнасці і перадачы соцыякультурнага вопыту з пакалення ў пакаленне [12, с. 51]. Выбар бацькоўскай або матчынай кашулі для першага спавівання вызначаў матрыманіяльную арыентацыю дзіцяці [8, с. 119]. Тут магчымы тры варыянты: бацькоўская вопратка выбіраецца незалежна ад полу; для хлопчыкаў выкарыстоўваецца бацькава, а для дзяўчынак матчына кашуля; для дзяцей выкарыстоўваецца вопратка супрацьлеглага полу [8, с. 119-120]. Ва ўсіх трох выпадках прасочваецца імкненне паўплываць на будучы лёс дзіцяці з аднаго боку, а з другога, забяспечыць правільнае наследаванне сацыяльных роляў: для хлопчыка – мужчынскай, для дзяўчынкі – жаночай [17, с. 76].

Існаванне ў беларусаў абраду “адведзін” (“водведак”, “адведак”) – наведванне замужнімі жанчынамі парадзіхі – з’яўлялася своеасаблівым прызнаннем сялянскай грамадой і яе жаночай супольнасцю факту наяўнасці дзіцяці і неабходнасці яго далейшай інтэграцыі ў сялянскае грамадства [12, с. 61].

Наступным важным адаптацыйным крокам было наданне дзіцяці знакавага чалавечага атрыбута - імя, іншымі словамі абазначэнне яго як чалавека. Разам з імем чалавек атрымоўваў набор станоўчых якасцей і сацыяльна-культурны вопыт, накоплены папярэднімі носьбітамі гэтага імя [12, с. 97]. У другой палове XIX – першай палове XX стст. наданне імя адбывалася пад час хрышчэння дзіцяці. Канчатковае далучэнне дзіцяці да свету людзей адбывалася падчас хрэсьбіннага абраду. Хросная маці дарыла дзіцяці важныя атрыбуты свету людзей – крыж, мятлік (рубашачку), пояс. Атрыманне крыжа, апрананне ў “мятлік”, спавіванне, абвязванне “спавівачом” (поясам) крыж-накрыж было не толькі прыкметай канчатковага “ачалавечвання”, яно завяршала працэс уключэння

дзіцяці з уласнымі правамі і абавязкамі ў сацыяльныя адносіны сялянскай грамады, вызначала яго этнічную і сацыялканфесійную прыналежнасць [17, с. 76]. “Мураванкі” (“жмурынкі”) – сямейнае свята з нагоды купання немаўляці на трэці дзень пасля хрэсьбінаў і мірапамазання. Акрамя гігіенічнага ачышчэння, працэдура несла вялікі сакральны сэнс, які праяўляўся ў поўных глыбокай пашаны адносінах да таінства мірапамазання і святога міра, які бабка-павітуха змывала з дзіцяці. Абрад замацоўваў прызнанне за нованароджаным права адносіцца да яго як да сапраўднага чалавека, больш таго, абрад як бы сімвалізаваў пачатак хрысціянскай сацыялізацыі [17, с. 76].

Што тычыцца першых “пастрыжын”, то трэба адзначыць, што беларусы валасы стрыглі першы раз ва ўзросце каля аднаго году. Абрад пастрыжын “меў на мэце забяспечыць дзіцяці ў будучым яго жыцці багацце, працоўныя навыкі, павагу іншых людзей, любоў да роднага дома” [11, с. 91]. Магчыма, пад уплывам хрысціянства адбылася пэўная трансфармацыя абраду пастрыжын. Бо ў Карэліцкім раёне Гродзенскай вобласці былі зафіксаваны наступныя дадзеныя: валасы пажадана было састрыгаць на царкоўнае свята Грамніцы, запальваць пры гэтым свечку і казаць малітву [2, с. 25]. Састрыжаныя валасы ці спальваліся, ці тапіліся ў вадзе, ці закопваліся ў зямлю, каб, з аднаго боку, чараўнікі не маглі зрабіць дзіцяці шкоду, а, з другога боку, гэта сімвалізавала нараджэнне новага чалавека [9, с. 91]. Гэты абрад указвае на рэшткі старажытных ініцыяцый.

Паколькі сацыялізацыя дзяцей у беларускіх сялян адбывалася ў сям’і, то сямейныя абрады, у межах якіх захаваліся рэшткі пераходных абрадаў, вызначалі працэс сацыялізацыі. Пераходныя абрады (ініцыяцыі) – гэта абрады, якія падкрэсліваюць важнасць моманту змянення статусу асобы і зацвярджаюць яе новае месца ў грамадстве [6, с. 254]. У традыцыйным грамадстве беларусаў змяненне статусу асобы таксама вызначалася такімі ініцыяцыямі на пэўных этапах жыццёвага цыклу. Сацыяльны статус дзяцей фіксаваўся пры дапамозе традыцыйных культурных сродкаў на розных узроўнях.

Важны этап працэсу сацыялізацыі – гэта пераходны перыяд, у які ўступалі дзеці ва ўзросце 6-8 год. У гэтым узросце адбывалася вылучэнне акрэсленых радзіннымі абрадамі палавых роляў

хлопчыкаў і дзяўчынак. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў дачыненні да дзяцей ва ўзросце ад двух – трох да шасці – васьмі год назва “блазота” ўжывалася без вызначэння полу дзіцяці і мела збіральны характар. Вылучэнне другога перыяду дзяцінства звязана з некаторым адасабленнем хлопчыкаў ад дзяўчынак ва ўзросце шасці – васьмі год і з’яўленнем новых назваў мужчынскага і жаночага роду адпаведна [17, с. 77]. Хлопчыка шасці – дзесяці гадоў называлі “блазн”, а дзяўчынку таго ж узросту “блазноўка” або “блазотка” [5, с. 118]. Такім чынам, палавая дыферэнцыяцыя хлопчыкаў і дзяўчынак у першую чаргу фіксавалася ў іх назвах, значыць на тэрміналагічным ўзроўні. У XIX – першай палове XX ст. штаны і спадніцу дзеці ўпершыню апраналі ва ўзросце 5-6 гадоў, што было значнай падзеяй у іх жыцці і таксама адзначала пераход да новай полаўзроставай ступені. Так, М.Я. Нікіфароўскі апісвае абрад апранання першых уласных штаноў хлопчыкам і першай уласнай спадніцы дзяўчынкай [13, с. 47]. Спачатку хлопчыку падсцілаліся старыя бацькавы штаны, а дзяўчынцы старая матчына спадніца і прапаноўвалася іх апрануць. Бацькі пільна сачылі за тым, якую ўпартасць праяўляюць падчас гэтага “складанага” працэсу іх дзеці, каб вызначыць працягласць іх веку. Пасля гэтага дзеці апраналіся ва ўласныя рэчы і, калі вопратка знашвалася, яе спальвалі. Такім чынам, абрад апранання першых уласных штаноў хлопчыкам і першай уласнай спадніцы дзяўчынкай сімвалізаваў замацаванне іх палавых роляў, адбывалася фіксацыя новага сацыяльнага статусу на побытавым ўзроўні.

А.К. Байбурын адзначае, што палавая ідэнтыфікацыя дзіцяці ў шасці – васьмігадовым узросце і змена “малочных” зубоў на карэнныя лічацца ў традыцыйных сялянскіх грамадствах усходніх славян прыкметамі “канчатковага ачалавечвання”, “з’яўлення розуму” і пачаткам далучэння да свету дарослых [3, с. 264]. Цікава, што ў беларусаў нават да цяперашняга часу, захавалася звычка малочныя зубы дзяцей закідваць на печ, звяртаючыся пры гэтым з адмысловым прыгаворам да мышы. Магчыма, такі звычай з’яўляецца рэшткамі старажытнага пераходнага абраду, які адзначаў змену сацыяльнага статусу дзіцяці. З аднаго боку, дзіця сімвалічна “развіталася” са сваім месцам у жыллёвай прасторы сялянскай хаты – печу, палком, а з другога – аддавала прадстаўніку “таго свету” хтанічнай жывёле прыкметы свайго

былога становішча – “малочныя зубы” [17, с. 78]. У гэтай сувязі трэба ўгадаць адзначаны вышэй абрад развязвання пупавіны, які сімвалізаваў “развязванне розуму”. Такім чынам, пры дапамозе абрадавых дзеянняў адбывалася фіксацыя новай полаўзроставай ступені на сацыяльным узроўні.

Далей важным этапам працэсу сацыялізацыі з’яўляўся пераходны да падлеткавага перыяд - узрост дзесяць – дванаццаць гадоў. Рэшткі старажытных ініцыяцый захаваліся ў дачыненні да змены статусу дзяўчынак гэтага ўзросту. Прыкладна ва ўзросце дзесяці – дванаццаці год дзяўчаткі пачыналі насіць у якасці галаўнога ўбору вянок [13, с. 120]. Зафіксавана, што ў гэтым узросце на Віцебшчыне дзяўчынкі праколвалі вушы. Працэдура праколвання вушэй у дзяўчынак адбывалася толькі пры пэўных умовах і абставінах: падчас першых трох дзён тыдня напярэдадні Вялікадня, але не пазней палудня Вялікага чацвера [13, с. 132]. Праколваць вушы без сведкаў павінна была ўдова родная бабка дзяўчынкі, або іншая жанчына яе гадоў і сацыяльнага статусу. Ранку да яе зажыўлення трэба было прамываць малаком роднай маці ці малаком іншай жанчыны-карміліцы. Завушніцы звычайна мелі форму кола. Кола ў беларусаў сімвалізуе жыццё і живот цяжарнай жанчыны. Такім чынам, адбывалася фіксацыя пераходу да другой узроставай падгрупы ва ўзросце 10 год на побытавым узроўні. Абранне вянка, працэс праколвання вушэй і ўвядзення завушніцаў з’яўляўся своеасаблівай адзнакай гадоўнасці дзяўчынкі да дарослага жыцця, да ролі жанчыны-маці. Той факт, што працэдуру праводзіла жанчына сталага веку і пэўнага сацыяльнага статусу, а ранкі прамываліся мацярынскім малаком, магчыма, магло сведчыць аб сімвалічным далучэнні дзяўчынкі да жаночай часткі сялянскага грамадства [17, с. 79].

Лічыцца, што кульмінацыйнай абрадаў пераходу, што суправаджалі змену сацыяльнага статусу юнакоў, з’яўлялася традыцыйная вясельная абраднасць. Аднак і роля дзяцей у вясельнай абраднасці беларусаў мела істотнае значэнне, бо ўдзел дзяцей ў вяселлі заўжды быў пажаданы. У. М. Дабравольскі апісвае вясельны абрад “Касу расплятаці” наступным чынам: хлопчык ці дзяўчынка, звычайна родныя брат ці сястра нявесты, павінны былі расплесці яе касу, за што атрымлівалі ў якасці ўзнагароды ад “дружкі” тры капейкі [7, с. 215]. І.В. Казакова

прыводзіць дадзеныя аб абразанні сярпом касы ў нявесты яе малодшым братам [9, с. 91].

Увогуле, удзел дзяцей у вясельных абрадах лічыўся не толькі пажаданым, але і часта неабходным. Гэта было звязана з верай сялян у звышнатуральную “ўласцівасць” дзяцей станоўча ўплываць на святы, звязаныя з пачаткам ці нараджэннем новай сям’і. На думку даследчыцы В.Н. Харузінай, гэта з’яўляецца прайвай “сімпатычнай” магіі, калі падобнае выклікае падобнае [16, с. 47]. Што тычыцца саміх дзяцей, то ў вясельным абрадзе яны выступаюць у якасці аб’екта трансмісіі традыцыйных каштоўнасцей сялянскай грамады, асэнсоўваючы значнасць сваёй сацыяльнай ролі, а таксама ўсведамляючы такія важныя пастулат, як залежнасць сямейнага шчасця ад наяўнасці дзяцей.

Традыцыйныя духоўныя і маральныя каштоўнасці сялянскай грамады вельмі цікавым спосабам праявіліся ў дачыненні дзяцей да пахавальных звычаяў і абрадаў, якія таксама ў пэўнай ступені маркіравалі змену сацыяльнага статусу чалавека. У канцы XIX ст. У.М. Дабравольскім у некаторых вёсках Смаленшчыны, дзе ў той час пражывалі этнічныя беларусы, была зафіксавана гульня, якую даследчык звязваў з пахавальнымі звычаямі [7, с. 307]. Падчас вясенняй паводкі дзеці кідаюць у ваду невялікія трэсачкі, каб тыя плылі і падскоквалі, прагаворваючы: “Пракаўзну бацьку! Пракаўзну матку! Пракаўзну бабу!” Існуе таксама паданне, што ў вялізным кургане ля вёскі Бароўскае Смаленскай губерні пахаваны змей-багатыр, якога доўга не хавалі пасля смерці [7, с. 312]. Пахавалі пачвару маленькія дзеці, якія прывезлі на ягоную магілу зямлю на курах і пеўніках. Прыведзеныя факты, магчыма, указваюць на сінкрэтызм свядомасці беларусаў, які праявіўся ў іх поглядзе на сацыяльную ролю дзяцей, якім прыпісвалася надзвычайная ўласцівасць мець сувязь з “тым” светам.

Такім чынам, сацыяльны сэнс абрадаў пасляродавага цыклу – інтэграцыя дзіцяці ў культурнае асяроддзе людзей, прызнанне яго сям’ёй, трансмісія традыцыйных культурных і хрысціянскіх каштоўнасцей (імкненне надаць цэлу гарманічную пабудову, прызвычайванне да здаровага ладу жыцця, арыентацыя на любоў да працы), наданне яму чалавечых атрыбутаў – вопраткі, імя. Удзел дзяцей у традыцыйнай вясельнай і пахавальнай абраднасці беларусаў сведчыць аб той надзвычайнай ролі, якая адводзілася ім у

сялянскай грамадзе: з аднаго боку, гэта вера ў звышнатуральную ўласцівасць дзяцей станоўча ўплываць на падзеі, звязаныя са святкаваннем пачатку, а з другога боку, “нетрывалае становішча” дзяцей на зямлі.

Выкарыстання крыніцы і літаратура

1. Аникиевич, К.Т. Сенненский уезд Могилёвской губернии / К.Т. Аникиевич / Могилёв. губ. стат. ком. – Могилёв: губ. тип., 1907. – 150 с.

2. Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАНБ. – Фонд 6. – Воп. 14. – С. 137.

3. Байбурин, А.К. Обрядовые формы половой идентификации детей / А.К. Байбурин // Этнические стереотипы мужского и женского поведения: сб. ст. / отв. ред. А.К. Байбурин [и др.]. – СПб.: Наука, 1991. – 318 с. – С. 257–265.

4. Байбурин, А.К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов / А.К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 237 с.

5. Беларусь: у 8 т. – Мінск : Беларус. навука, 1995 – 2008. / Т. 5 / В.К. Бандарчык [і інш.]; рэдкал.: В.К. Бандарчык. – 2001. – 375 с.

6. Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія / М. Говард; пад рэд. П. Церашковіча. – Мінск: Тэхналогія, 1995. – 478 с.

7. Добровольский, В.Н. Смоленский этнографический сборник / В.Н. Добровольский // Записки Императорского Русского Географического Общества по Отделению Этнографии. – 1893. – Т. 23. – Вып. 1. – Ч. 2. – 443 с.

8. Кабакова, Г.И. Отец и повитуха в родильной обрядности Полесья / Г.И. Кабакова // Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ин-т высш. гуманитар. исслед.; отв. ред. С.Ю. Неклюдов. – М., 2001. – 318 с. – С. 107–129.

9. Казакова, І.В. Этнічныя традыцыі ў духоўнай культуры беларусаў / І.В. Казакова. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 151 с.

10. Калачова, І.І. Народныя традыцыі і звычаі выхавання: Этнапедагагічная спадчына народаў Беларусі / І.І. Калачова. – Мінск: НІА, 1999. – 179 с.

11. Кухаронак, Т.І. Радзінныя звычаі і абрады беларусаў: канец XIX – XX ст. / Т.І. Кухаронак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 124 с.

12. Маховская, И.С. Белорусская традиционная родинная обрядность в восточноевропейском контексте (кон. XIX – нач. XXв.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07. – Минск, 1999. – 116 л.

13. Никифоровский, Н.Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н.Я. Никифоровский. – Витебск: Губернская тип., 1895. – 154 с.

14. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные предания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск: Губернская тип., 1897. – 171 с.

15. Покровский, Е.А. Физическое воспитание детей у разных народов преимущественно России / Е.А. Покровский // Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – 1884. – Т. 45. – Вып. 2. – 232 с.

16. Харузина, В.Н. Об участии детей в религиозно-обрядовой жизни / В.Н. Харузина // Этнографическое обозрение. – 1911. – № 1–2. – С. 1–78.

17. Якубінская, А.Дз. Традыцыйная сацыялізацыя дзяцей беларускіх сялян у другой палове XIX – першай палове XX ст. / А. Дз. Якубінская. – Минск: РІВШ, 2010. – 118 с.